

О. Г. Топчісв¹, Д. С. Мальчикова², В. В. Яворська¹

*¹Одеський національний університет
ім. І.І. Мечникова*

*²Херсонський державний університет,
esgeogr@ksu.ks.ua*

**ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА
НА ЗАСАДАХ РЕГІОНАЛІСТИКИ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ**

Концепція територіальної організації суспільства (ТОС), започаткована в останній третині ХХ ст., у наш час стала однією з головних парадигм географії. Зауважимо, що в Україні розроблена законодавчо затверджена (2002 р.) Генеральна схема планування території України. Проблеми впорядкування довкілля людством беруть витoki із зародження цивілізації і супроводжують весь час її поступ. Наприкінці ХІХ ст. для розв'язання таких проблем у густо заселених та інтенсивно освоєних осередках виникли наукові напрями конструктивної географії – розроблення генеральних планів міст (генпланів) і проектних схем районних планувань (районних планіровок). З 1990-х років розпочалось оглядове – середньо- та дрібномасштабне планування територій регіонів і країн. Формується загальний напрям конструктивної географії, який ми називаємо геоплануванням. Активно обговорюють робочу гіпотезу щодо статусу ТОС, яку слід розглядати як наскрізну географічну закономірність, а можливо, і як географічний закон життєдіяльності суспільства.

Особливу роль у різнорівневому представленні ТОС відіграють регіони. З одного боку, у дрібних картографічних масштабах регіони розглядають як складові елементи ТОС країн. З другого – регіональний рівень орієнтований на вивчення ТОС окремих регіональних одиниць та їх типологію.

У картографуванні та дослідженні ТОС регіоналізація виступає загальноновизнаним і популярним напрямом. По-перше, ареали, зокрема регіони розглядають як первинні форми ТОС, що підлягають картографуванню. По-

друге, значного поширення набула регіоналізація як методичний прийом дослідження просторової неоднорідності географічних явищ. Географічне вивчення будь-яких явищ – природних, соціальних, економічних, окремих галузей та видів економічної діяльності обов'язково завершують відповідною регіоналізацією - районуванням, зонуванням та іншими схемами їх територіальних розподілів. І головне – регіональний рівень дослідження ТОС у наш час, в умовах становлення української державності та євроінтеграційного курсу країни стає найбільш актуальним та затребуваним.

З 2001 р. в Україні веде початок державна регіональна політика відповідно до європейських принципів управління соціально-економічним розвитком. Територіальною основою такого підходу повинна стати офіційна регіоналізація країни: це нормативна вимога ЄС до всіх країн-кандидатів на членство у Союзі. У контексті регіоналізації постала проблема адміністративно-територіальної реформи в Україні. Чинний адміністративно-територіальний устрій (АТУ) країни, вибудований за нормативами радянської директивно-централізованої системи, безнадійно застарів і потребує сучасної модернізації за прикладом всіх країн Центрально-Східної Європи. Новий АТУ необхідно поєднати з регіоналізацією країни, і кращим варіантом буде включення регіонів в АТУ як адміністративно-територіальних одиниць першого рівня (замість сучасних областей).

Україна імплементує європейський досвід планування територій. За постановою уряду (1997 р.) розроблена Генеральна схема планування території України. Розпочинається розроблення регіональних схем планування території, які створять підґрунття для оптимізації ТОС всіх регіонів і країни в цілому.

Запозичена європейська практика формування природних каркасів екологічної безпеки територій – екологічних мереж – макрорегіональних (Всеєвропейська екомережа), національних, регіональних. Концепції та програми створення екологічних мереж – Національної та регіональних, регламентовані законами України (2000 р. та 2004 р.), а також спеціальними постановами уряду та органів місцевого самоврядування.

Регіональні підходи і концепції активно поширюються і на соціальну сферу. В Україні з 2000 р. ведеться офіційний моніторинг якості життя населення країни та її регіонів. Відповідно розробляють засади регіональної соціальної політики. В умовах глибокої демографічної кризи, успадкованої з радянських часів, посилюється потреба у регіональних підходах до державної демографічної політики та розробленні регіональної геодемографічної політики.

Радикальна політична реформа, що нині відбувається в Україні, спрямована на децентралізацію управління теорії і практики регіоналістики.

Розглянемо методологічні проблеми регіоналізації країни, яка є обов'язковою умовою членства України у ЄС.

У сучасних проектах регіоналізації України зустрічаються авторські розробки поділу країни на регіони за певними критеріями, що не враховують сучасний адміністративно-територіальний устрій (АТУ) країни. Це регіоналізація “зверху”, від гіпотетичного бачення поділу країни на регіони. Другий підхід – регіоналізація “знизу”, спирається на наявну статистичну інформацію, що звичайно подається за чинним АТУ. В цьому разі регіони – певні комбінації (“пазли”) адміністративно-територіальних одиниць вищих рівнів. Стрижневий методологічний принцип регіоналізації полягає в раціональному поєднанні зазначених підходів: регіоналізація, що не спирається на авторську гіпотезу щодо цільових настанов, принципів і критеріїв виділення регіональних одиниць, лишається простим статистичним агрегуванням більш дрібних територій, уможливленим “пасьянсом”; оригінальна авторська розробка регіоналізації, позбавлена реальної фактологічної основи, виявляється, як правило, цікавою фантазією, що не має реального статистичного підґрунтя. Необхідно поєднувати авторську гіпотезу регіоналізації країни за обґрунтованими цільовими настановами і критеріями, з одного боку, з численними і різноманітними схемами групування і типізації одиниць АТУ за різними соціально-економічними показниками та їх комбінаціями. Саме такий підхід забезпечить реалізацію авторської концепції

регіоналізації співставно з реальною соціально-економічною ситуацією та геопросторовим розподілом продуктивних сил у країні.

Відповідно до масштабів України щодо її розмірів та соціально-економічного потенціалу, регіоналізація повинна бути багаторівневою з відповідною таксономією: макрорегіон – мезорегіон – мікрорегіон, або регіон – субрегіон – мікрорегіон. Поглиблений аналіз методології регіоналізації може таку найбільш поширену на даний час трьохрівневу таксономію деталізувати до 4-5 рівнів.

У теорії та практиці регіоналізації користуються регіонами однофакторними (компонентними), багатфакторними (функціональними), комплексними (інтегральними). Їх загальний розподіл за рівнями регіоналізації такий:

1) регіони вищих рівнів розглядають як комплексні (інтегральні) територіальні одиниці з характерним поєднанням головних чинників регіоналізації – історико-географічних, природно-географічних, гео економічних, геополітичних; такі регіони являють собою цілісні територіальні природно-господарські та історико-географічні комплекси; окремі дослідники називають їх “генетичними”;

2) регіони середніх рівнів переважно розглядають як територіальні одиниці, що вирізняються своєрідним комплексом ознак; характерне поєднання ознак – чинників, за якими виділяються регіони середніх рівнів, може бути різним в залежності від соціально-економічних функцій, що їх виконує (може виконувати) відповідний регіон у складі національної економіки; іншими словами, критерієм регіоналізації країни на середніх рівнях повинно стати функціональне зонування території країни, що визначає найбільш раціональне її господарське використання та відповідну спеціалізацію;

4) регіоналізація нижніх рівнів у більшості випадків однофакторна; мікрорегіони виділяють за одною (або кількома) ознакою, що визначає їх функції у господарських комплексах мезорегіонів, іноді – на рівні національної економіки.

Для України сильним чинником регіоналізації виступає її історико-географічне розмежування. Етнічні українські землі мають складну, напружену і драматичну історію з різним часом заселення та господарського освоєння, входженням до складу сусідніх держав, своєрідним розселенням, соціально-економічним, подекуди етнокультурним розвитком. Історико-географічні регіони являють собою найбільш інтегровані формування переважно вищих рівнів регіоналізації країни. Серед них Волинь, Галичина, Поділля, Середнє Подніпров'я, Гетьманщина, Слобожанщина, Донбас, Приазов'я, Нижнє Подніпров'я, Причорномор'я. Зазначені краї можуть мати статус макрорегіонів чи регіонів за головною ознакою – особливостями історико-географічного розвитку, заселення та господарського освоєння, своєю роллю у формуванні національної системи розселення та національної економіки. Це генетично вкорінені регіони, формування яких тісно пов'язане зі становленням та розвитком української державності.

На особливу увагу заслуговують історико-географічні регіони середніх рівнів – Крим, Буковина, Закарпаття, Бессарабія. Такі регіони не мають соціально-економічного потенціалу, що відповідав би вищим рівням регіоналізації країни. Разом з тим їх історико-географічну, соціально-економічну, а також етнокультурну своєрідність необхідно врахувати у загальній багаторівневій схемі регіоналізації.

Регіони вищих рівнів однією з головних ознак їх комплексності повинні мати природно-господарську цілісність. Регіони (макрорегіони) країни являють собою природно-господарські комплекси вищого рівня, які в недалекій перспективі повинні стати адміністративно-територіальними одиницями першого рангу.

Історико-географічна регіоналізація значною мірою враховує природно-господарську однорідність території. Не слід шукати повної співставності між ними. Актуальне завдання географів – порівняти диференціацію природно-географічних умов (фізико-географічне районування, ландшафтна карта) з історико-географічним поділом країни. У разі значного їх співпадання

позначається канва майбутніх регіонів вищих рівнів за поєднанням історико-географічного та природно-географічного чинників. Приклади невідповідності зазначених схем потребують подальшої розробки їх відповідності на середніх і нижніх рівнях регіоналізації.

На цій стадії лишається відкритим питання соціально-економічної - розселенської та господарської, однорідності регіонів. Ця проблема розглянута далі.

Найбільшою мірою розроблена проблема соціально-демографічної регіоналізації. В Україні функціонує багаторівнева систематика розселення, прив'язана до чинного АТУ, за якою встановлені територіальні системи розселення (ТРС) таких рівнів: 1) національна (загальнодержавна); 2) регіональні – обласні та АРК; 3) міжрайонні – з центрами у середніх і великих містах обласного підпорядкування; 4) районні; 5) локальні системи розселення. Їй протистоїть новий підхід, основу якого становлять регіональні системи розселення, прив'язані не до адміністративно-територіальних одиниць, а до історико-географічних регіонів ( ). Показово, що перехід від традиційних ТРС з їх традиційною прив'язкою до чинного АТУ до регіональних систем розселення здійснено методами типізації регіональних геодемографічних процесів обласного рівня. Необхідність саме такого методологічного переходу зумовлена тим, що статистичний облік соціально-демографічних процесів та спроби управління ними на даний час прив'язані до АТУ. А без вивчення та типізації таких процесів прогнозування демографічного розвитку країни та її регіонів неможливе.

Менш розроблене питання економічної та соціально-економічної однорідності регіонів. І у цьому випадку вся вихідна інформація прив'язана до чинного АТУ і потребує певної типізації на рівні майбутніх регіонів. Головні напрямки вивчення господарства у контексті регіоналізації країни такі. Необхідно розробити ресурсну оцінку соціально-економічного потенціалу господарських комплексів на рівні областей та АРК з метою їх подальшого групування для потреб регіоналізації. Потрібно систематизувати господарські

комплекси на рівні областей і АРК за рівнями господарського освоєння території та інтенсивного природокористування. Необхідно порівняти сучасні регіони (області, АРК) за особливостями структури господарства, зокрема за співвідношенням руральних-неруральних галузей, промисловості - сільського господарства, матеріального виробництва - сфери послуг, інвестиційного та споживчого секторів економіки. Необхідно також визначити місце і роль сучасних регіональних комплексів (обласних, АРК) у загальній структурній перебудові господарства країни. За цією ознакою господарські комплекси систематизують від «ключових» («полюси зростання», «території пріоритетного розвитку» та ін.) до стагнаційних і депресивних.

Окреме питання – структура промислового виробництва у контексті її модернізації. Існує доволі чіткий поділ господарських комплексів України на старопромислові та новопромислові: Класичними прикладами перших є Донецька та Луганська області з їх потужними вугільно-металургійними комплексами. Не зачіняючи їх сьогоdnішнього статусу як окупованих територій, підкреслимо, що і вугільна промисловість, і металургія перебувають у стані «структурних криз» і гостро потребують технологічних модернізацій.

Новопромислові комплекси формуються переважно у найбільших міських агломераціях, а також в індустріалізованих регіонах з високими частками галузей науково-технічного прогресу – машинобудування, електроенергетики, хімії органічного синтезу та синтетичних матеріалів. Особливу роль відіграють великі міста з розвиненою науково-технічною інфраструктурою, де формуються промислові осередки з п'ятим технологічним укладом.

У контексті структурної перебудови економіки України особлива роль належить прискореному розвитку споживчого комплексу (група Б у промисловому виробництві), сфері послуг, пріоритетному формуванню ринкової інфраструктури. Типізація сучасних регіонів (області, АРК) за такими ознаками стане основою поділу майбутніх регіонів за рівнем прогресивності-регресивності структури господарства.

Як вже зазначалось, регіоналізація середніх і нижніх рівнів може частково зберігати ознаки комплексності (багатофакторності) і використовувати однофакторну систематику територіальних одиниць за їх соціально-економічними функціями. Багаторівневість регіоналізації поєднує визначальну роль таксономії, за якою одиниці нижніх рівнів розглядають за їх функціями у відносно вищих рівнях регіоналізації. Разом з тим зберігає свою актуальність і наскрізний функціональний підхід, за яким роль і місце певної територіальної одиниці розглядають не лише по відношенню більш високого рівня регіоналізації, але й співставно з усією багаторівневою системою регіонів аж до загальнодержавного рівня включно. Іншими словами, мікрорегіони, що мають унікальні та високоцінні соціально-економічні функції, необхідно розглядати не лише за їх роллю у відповідному мезорегіоні, але й всіх більш високих рівнях регіоналізації аж до національного господарства.

Як приклад такого підходу згадаємо типізацію регіонів, розроблену Д. Фрідманом, який виділяє 5 типів регіонів:

- 1) «серцеподібні регіони» (можливо, «серцевинні»), що являють собою осередки інформаційних технологій, високотехнологічних виробництв, розвиненої сервісної інфраструктури;
- 2) висхідні регіони з перенесенням виробництв і технологій з регіонів першого типу; регіони даного типу орієнтовані на дешеві природні ресурси та на чинники економії витрат на виробництво;
- 3) «коридори розвитку» - регіони, що реалізують вигоди географічного положення – транспортно-географічного положення, гео економічного, геополітичного, комунікаційний розвиток таких регіонів спирається на водні та земельні ресурси;
- 4) спадні регіони – території з виснаженими природними ресурсами і застарілою структурою виробництва, з переважанням старих технологічних укладів;

5) райони нового освоєння природних ресурсів, земельних, лісових, мінеральних, водних; для таких територій ключовим є баланс економічних та екологічних інтересів.

У нашому огляді ми спирались на систематику італійських дослідників (О. Маринелі та Г. Распері), які поділяли регіони за ступенем комплексності:

- 1) елементарні (однофакторні);
- 2) складні (багатофакторні);
- 3) інтегральні (природно-антропогенні).

Цікавий підхід пропонує А. Фремон (Франція,), за яким регіони систематизовані за їх генетичною зрілістю:

1) слабкі регіони – з переважанням аграрного виробництва із застарілими технологіями і екстенсивним природокористуванням;

2) зрілі регіони - з більш інтенсивним природокористуванням, з прогресивними технологіями у сільському господарстві, з розвитком індустріального виробництва;

3) динамічні регіони – господарські комплекси у стадії розвинутої індустріалізації, з інтенсивним природокористуванням, з численними еколого-економічними проблемами.

За цим підходом у контексті регіоналізації України заслуговує на увагу систематика регіонів за екстенсивними–інтенсивними технологіями. В умовах країни за рівнем інтенсивності помітно виділяють зони приміського сільськогосподарського виробництва. Осередки агроландшафтного сільського виробництва та органічного землеробства, ділянки зрошуваного землеробства, крапельного зрошення та інші.

Разом з тим пропонована систематика не розрізняє старо- та новопромислові території, промислові осередки, що вичерпали свою природно-ресурсну базу, та інші.

Загальна методологічна схема територіальної організації суспільства на засадах регіоналістики виглядає так.

Перший блок - формування робочої концепції регіоналізації України за такими напрямками:

- = цільові настанови регіоналізації;
- = рівні регіоналізації, таксономія регіонів;
- = критерії та чинники (ознаки) виділення регіонів різних таксономічних регіонів.

Другий блок - створення баз даних для потреб регіоналізації:

I – історико-географічні чинники регіоналізації:

- = історико-географічний поділ України;
- = етногеографічне районування країни;
- = головні етапи заселення та господарського освоєння території країни;
- = формування території Української держави;
- = етнічні українські землі поза кордонами сучасної України;

II - природно-географічні чинники:

- = фізико-географічне районування України;
- = ландшафти України;
- = природно-ресурсний потенціал регіонів (ресурси мінерально-сировинні, земельні, агрокліматичні, рекреаційні, біосферні та інші.);

III - соціально-економічні чинники:

- = регіональні геодемографічні процеси;
- = територіальні системи розселення;
- = регіональні відміни у процесах урбанізації;
- = якість життя населення та її регіональні відміни;

IV - соціально-економічні чинники:

- = рівні економічного розвитку регіонів та головні тенденції їхньої динаміки;

- = соціально-економічні рівні життя населення;

- = трудові ресурси регіонів та їх використання;

V - економічні чинники регіоналізації:

= порівняльний аналіз регіонів обласного рівня за структурою господарства (співвідношенню):

а) матеріального виробництва і сфери послуг;

б) руральних і неруральних галузей і секторів економіки;

в) промисловості та сільського господарства;

г) інвестиційного (група А) та споживчого (група Б) секторів;

д) секторна структура господарства – за співвідношенням I-IV секторів економіки;

е) технологічних укладів виробництва;

є) видів економічної діяльності;

VI - *соціально-екологічні чинники регіоналізації:*

= відміни у соціально-економічній ситуації на рівні обласних регіонів;

= участь регіонів у формуванні екологічних мереж – Всеєвропейської, національної, регіональних;

= регіональні відміни у нових проблемах охорони природи і оздоровлення довкілля.

VII – *геопланувальні особливості регіонів:*

= функціональне зонування території України та її регіонів;

= регіональний розподіл рівнів господарського використання територій і проблеми його регламентації;

= регіональні відміни за спеціалізацією господарства на різних рівнях поділу праці – міжнародному, міжрегіональному, регіональному;

= регіональні відміни за передумовами економічного розвитку:

а) природно-ресурсний потенціал;

б) трудовресурсний потенціал;

в) географічне положення – транзитне, столичне, приморське, прикордонне;

г) рівень господарського освоєння території;

д) інвестиційна та інноваційна діяльність.

Третій блок – розроблення проектних схем регіоналізації країни та їх попередня експертиза.

I – визначення критеріїв регіоналізації на різних таксономічних рівнях; виділення різнорівневих таксонів одно- та багатофакторних, інтегральних (комплексних);

II – встановлення соціально-економічних функцій виділених регіонів; визначення ролі і місця регіонів усіх рівнів у загальній системі регіоналізації країни;

III – типізація регіональних одиниць всіх рівнів – макро-, мезо-, мікрорегіонів за їх соціально-економічними функціями.

Четвертий блок – офіційна та громадська експертиза розробленого проекту регіоналізації країни; в разі багатоваріантності проектних розробок – вибір головного (оптимального) варіанту та його затвердження.